

IN HET SPOOR VAN JEZUS

Het leven volgens de evangelische raden gaat iedere christen aan

Biografische notities – Ontwikkeling, inzichten opgedaan onderweg

In de loop der jaren heeft mijn begrip van de evangelische raden zich verrijkt en verbreed. Ik heb bijv. geleerd onderscheid te maken tussen de evangelische raden en de geloften. Het ene is de inhoud, het andere de vorm die mijn leven kenmerkt. Velen leven de raden zeer overtuigend, zonder ooit geloften te hebben afgelegd! Ook is mij steeds meer duidelijk geworden, hoezeer de 'klassieke' evangelische raden, dus armoede, gehoorzaamheid en ongehuwd blijven- omwille-van-het-Rijk-der-hemelen, samenhangen, elkaar expliciteren en met elkaar een symbool vormen voor vastberaden navolging van Christus. Tenslotte is mij ook duidelijk geworden, hoe zeer de praktijk en het begrip van de raden het stempel dragen van het milieu en de tijd van een bepaald moment, van het geslacht en de spiritualiteit van een gemeenschap.

Altijd weer ben ik op deze weg de vraag tegengekomen, of dé evangelische raden om zo te zeggen het kenmerk van identiteit en uniciteit van kloostergemeenschappen zijn of gelden voor alle gelovigen. In mij is de kennis gegroeid: wie zich begeeft op de weg van de navolging van Jezus – en wel nog vóór het besluit genomen is voor een bepaalde levensvorm als kloosterleven of christelijk huwelijk - die kan de 'evangelische' raden niet eenvoudigweg links laten liggen. Want de traditie heeft in de woorden 'arm, gehoorzaam en ongehuwd blijven' de levensvorm van Jezus omschreven gezien als een geheel, ook wanneer in het evangelie geen systematiek van dit drietal raden te vinden is, maar deze pas in de loop van de geschiedenis van de spiritualiteit is ontstaan.

Dat de levensvorm van Jezus zich bundelt in de drie raden, wordt ook niet duidelijk door te kijken naar afzonderlijke Schriftteksten, maar in de samenhangende lezing van het evangelie. Ook groeide de kennis, dat Jezus in armoede, gehoorzaamheid en ongehuwd blijven en door deze raden zijn verbondenheid met de Vader en zijn zending door de Vader in de wereld beleeft. Daarin drukt zich zijn 'knechtsgestalte' uit, die haar hoogtepunt vindt aan het kruis (Scheuer 386). De concrete vormen van de vertaling naar ons leven toe richten zich daarbij naar de gekozen vorm van leven. Aan allen gemeenschappelijk is, dat uit een innerlijke grondhouding concreet handelen groeit.

Aan de drie 'traditionele' raden, die normalerwijze met het kloosterleven verbonden worden, kunnen nog andere toegevoegd worden, die uit de lezing van het evangelie opkomen; dit zeg ik, het Tweede Vaticaans Concilie volgend, dat spreekt over 'de veelvuldige raden van het evangelie'. (LG 42). Ook hier geldt, dat in de afzonderlijke aanwijzingen ineens zichtbaar wordt, hoe leven naar het evangelie 'verloopt'. Ik laat daartoe bijv. behoren: vergeving, gastvrijheid, laten deelhebben, geweldloosheid.

Evangelische raden zijn dus oriëntaties, die uit het evangelie opkomen en ons tot een optie uitdagen. Toch zijn de drie traditionele raden tegenwoordig verregaand 'onttoverd'. Vroeger waren maagdelijkheid, gehoorzaamheid en armoede-in-de-zin-van-spaarzaamheid, nastrevenswaardige 'deugden'. Tegenwoordig geldt vaak het tegendeel. Een leven volgens de evangelische raden is meer en meer een cultureel anti-ontwerp geworden. Daarom hebben wij een 'herlezing' van de evangelische raden nodig, opdat zij als manieren van menselijke zelfverwerkelijking en uitdrukking van navolging van Jezus voor iedereen herkenbaar blijven en in hun betekenis kunnen oplichten (vgl. Casala 95).

Op gang komen - in de horizon van het Rijk Gods

Deze 'herlezing' zou ik vooral vanuit twee kanten willen proberen: door de evangelische raden uit de individualisering te halen en ze plaatsen in de horizon van het Rijk Gods en van de andere kant, door ze als aanwijzingen te zien voor een levenscultuur volgens het evangelie. Want het gaat er niet om bepaalde aanwijzingen of raden 'op te volgen' (en andere niet), maar het gaat om een totale vormgeving van het leven, dus om een levenscultuur. Cultuur bedoelt, kort gezegd: 'Hoe men leeft' (Christa Wolf). Of, zoals Gerhard Maletzke het uitgedrukt heeft: "Cultuur is de aard en manier waarop de mensen leven en wat zij van zichzelf en de wereld maken" (G. Maletzke, Interkulturelle Kommunikation, 151). Een leven volgens de raden van het evangelie geeft daarmee antwoord op de vraag: 'Hoe'? hoe leef jij? hoe geef jij vorm aan je leven, je relaties, je geslachtelijkheid, je streven naar bezit? Hoe zie je de wereld, de medemensen, de schepping? Hoe ga je om met je tijd, hoe ga je met de ruimte om die je ter beschikking staat? hoe sta je tegenover het verleden, het heden, de toekomst? Een vormgeving van het leven die uitstraling heeft, die groeit uit de overeenstemming van je gedrag op de verschillende terreinen van het leven, zodat er een goed geheel ontstaat.

De laatste maanden heeft op mij veel indruk gemaakt het boek 'Der Klang' van vioolbouwer Martin Schleske. Daarin vertelt hij over zijn ervaringen bij het bouwen van een viool en de spirituele inzichten die van daaruit bij hem gegroeid zijn. Martin Schleske schrijft: "De goede klank van een viool is .... een voorbeeld van harmonische tegenstellingen. Daar is van de ene kant de warmte, het volumen, de ruimte van de 'buik', van de andere kant de brille, de uitstralingskracht, het gefocust-zijn, de helderheid. Zonder dat tweede is de klank enigszins dof en mat, zonder het eerste enigszins penetrant en scherp. Zo tonen zich ook hier afgronden ter rechter en ter linker zijde, en men begrijpt de klankruimte, die een goede toon zal oproepen". En even later gaat hij verder: "Ook het zieleleven van de mens wordt bepaald door innerlijke krachten... Zoals de resonanties in hun verschillende aard samen het resonantie-profiel van de viool vormen en haar daardoor klankkleur en uitstralingskracht geven, zo bepalen de resonanties van de ziel in haar krachten de persoonlijkheid van de mens. Zij bepalen de 'klankkleur' die wij uitstralen. Deze paren van krachten zullen hun eigen licht werpen op het innerlijke wezen en de bestemming van het menszijn" (70vv). Schleske noemt dan exemplarisch zeven

'resonanties van het zieleleven', waaronder genade en arbeid, toelaten en vormgeven, volmaaktheid en voorlopigheid. Mijns inziens gelden zulke harmonische polen, resp. spanningspolen, niet alleen voor het zielenleven van een mens, maar kunnen zij ook het leven volgens het evangelie in de zin van levenscultuur duidelijk maken. Zo zou ik het thema van de evangelische raden aan een paar van zulke spanningspolen die kracht en klank geven, duidelijk willen maken.

Het resonantie-profiel van de evangelische raden

1. Vanwaar en waarheen

Aan de klassieke raad van de maagdelijkheid, het ongehuwd blijven, wordt overeenkomstig Mt. 19,12 meestal toegevoegd: 'omwille van het Rijk der hemelen'. Eigenlijk hoort deze toevoeging bij iedere raad, bij iedere aanwijzing van het evangelie. In het Grieks staat hier het voorzetsel *δια*. Daarmee kan men twee kanten uit: het kan betekenen 'op grond van' of 'omwille van'. De aanwijzingen van het evangelie, de evangelische raden, hebben een duidelijk motief, een duidelijk doel: het Rijk der hemelen (Mt.), Gods heerschappij (Mc.). Omdat in Jezus Christus deze Heerschappij van God onze wereld is binnen getreden, ja in haar vlees heeft aangenomen, gaan mensen op deze aanwijzingen van het evangelie in. En tegelijkertijd doen zij dat *opdat* de heerschappij van God zich uitbreidt, groeit en vorm krijgt, ook vandaag reeds. Haar dynamiek ontwikkelt zich juist in deze spanwijdte tussen het vanwaar en het waarheen, het waarom en het waartoe.

Lucas spreekt uitdrukkelijk drie keer over het '*Evangelie van het Rijk Gods*' (4.43; 8.1; 16.16). Dit Rijk Gods, de vrijmakende en weldoende Heerschappij van God was inhoud en centrum van de verkondiging van Jezus (vgl. Lc. 4.43). Daarvoor heeft Hij geleefd, daarover heeft Hij gesproken - bijv. in gelijkenissen - dat wilde Hij symbolisch verwerkelijken in de wijze waarop Hij zijn leerlingen riep, in zijn wonderen; daarvoor is Hij gestorven. Dat God moge heersen - en niet de mens, dat moge ook vandaag nog 'Evangelie', Blijde Boodschap zijn, wanneer wij in onze wereld zien hoe mensen heerschappij naar zich toe getrokken hebben.

Bij de evangelische raden - klassiek of 'nieuw' - gaat het er altijd om, dat de waarden van het Rijk, gerechtigheid en liefde - om slechts de belangrijkste te noemen - ruimte krijgen in het hier en nu van onze wereld. De aanwijzingen (raden) zijn geen waarden in zichzelf, maar hebben een vanwaar en een waarheen. Het Rijk der hemelen is echter ook een 'politieke' grootheid - het gaat niet (alleen) om de zaligheid van de afzonderlijke mens, maar om een gemeenschappelijke grootheid, om structuren van het samenleven en het leven met God. Zo gaat het ook bij de aanwijzingen van het evangelie - en ook bij de 'klassieke' raden niet alleen, en wellicht ook niet op de eerste plaats, om het juiste leven van het individu, maar om de opbouw van heilzame structuren.

De H. Alfonsus had een groot visioen. Hij brandde daarvoor, dat alle mensen God zouden kunnen loven en liefhebben. Ofschoon de blik van zijn tijd gericht was op het

zielenheil van het individu, trad met dit visioen ook een gemeenschappelijke grootheid in het blikveld: een gemeenschappelijke grootheid, die in het evangelie Rijk van God, of Rijk der hemelen wordt genoemd. Men kan ook denken aan de grote lofzangen van het laatste boek van het Nieuwe Testament, de Openbaring van Johannes (vgl. Apoc. 19,1-10). Aan het einde staat niet 'slechts' het voltooide leven van het individu, maar een gemeenschap – met elkaar en met God.

Nogmaals: bij de evangelische raden gaat het niet alleen maar om het leven van het individu, nog minder om zijn zielenheil en al helemaal niet om een eigenlijk niet noodzakelijke 'topprestatie' tegenover God, maar om de opbouw van heilzame structuren, die het de mensen mogelijk maken met de liefhebbende tegenwoordigheid van God in contact te komen. De toevoeging 'omwille van het Rijk der hemelen', die in aansluiting bij Mt. 19,12 uitdrukkelijk aan het woord 'ongetrouwd blijven' opgehangen wordt, kan aan alle evangelische raden worden toegevoegd. Ook armoede en gehoorzaamheid zijn er op gericht het Rijk van God en het Rijk der hemelen op te bouwen, ruimte te verschaffen aan Gods helende en liefdevolle heerschappij. Precies zo is bijv. geslaagde gastvrijheid een voorsmaak van de hemel en vergeving is voorwaarde en ontwerp van een verzoende gemeenschap. Zo geldt voor zowel de klassieke drie als voor de veelvuldige andere raden van het evangelie, dat zij een beslissende impuls ontvangen uit Jezus' boodschap van het Rijk Gods en de beginnende verwerkelijking van deze Heerschappij van God in het hier en nu dienen. De voltooiing zal God zelf schenken.

2. Vervulling en kruis

God zij dank hebben wij in de voorbije decennia geleerd de evangelische raden niet alleen als ascetische aanwijzingen te zien, die het leven inperken, maar als wegen tot volheid van leven, die niet in strijd zijn met de ontplooiing van de menselijke persoon, maar vanuit haar aard deze zo hoog mogelijk bevorderen (LG 46). Toch blijft de dimensie van kruis en afstand doen in ons leven ingeschreven en zij mag niet vergeten worden (zij meldt zich overigens ongevraagd).

Want in de raden komt ook Jezus' bestaan 'in de gedaante van een slaaf' tot uitdrukking, die haar hoogtepunt vindt in zijn dood aan het kruis. (Scheuer 386) Dat brengt het eerste deel van de hymne uit de brief aan de Filippensen (Phil. 2,6-8) er toe te zeggen:

*Hij die bestond in goddelijke majesteit
heeft zich niet willen vastklampen
aan de gelijkheid met God.
Hij heeft zichzelf ontledigd
en het bestaan van een slaaf op zich genomen.
Hij is aan de mensen gelijk geworden.
en als mens verschenen heeft Hij zich vernederd
door gehoorzaam te worden tot de dood,
tot de dood aan het kruis.*

Hier is sprake van loslaten, van arm en gering worden, van gehoorzaamheid – en van de weg naar de dood. De verwijzing naar de Filippensen-hymne maakt duidelijk, dat een leven volgens de evangelische raden niet naar een ‘hogere’ rang voert, hoe dan ook, maar ‘naar beneden’, naar het bestaan voor anderen en dat dit ook het mislukken van de mens omvat (Scheuer t.a.p.). Want Jezus’ dood aan het kruis, die - volgens het tweede deel van de hymne – wel voor en door God tot verheerlijking voert, was voor de ogen van de wereld en ook voor de ogen van de religieuze autoriteiten van die tijd een klaarblijkelijk mislukken van zijn levensproject.

In deze ‘doorgang’ echter komt het leven van Jezus ook tot zijn volheid.

Dat staat in het tweede deel van de hymne:

Daarom heeft God Hem hoog verheven en Hem een naam gegeven die boven alle namen is.

De belofte van volheid is ook aan ons gegeven in het volhouden en verder gaan, ook door de wederwaardigheden van het leven heen, ook van een leven volgens de evangelische raden. Hierbij hoef ik slechts aan de heiligen van de redemptoristische traditie te denken – aan Alfonsus, Clemens, Gerardus. Bij allen wordt door dat door-moeilijke-tijden- heengaan een grotere vrijheid zichtbaar.

3. Drie en een

‘Drie en een’, - dat is een van die fundamentele spanningen van het christelijk geloof die wij tegenkomen in het geloof aan de drieëne God. Zij weerspiegelt zich ook in de spanning van de ‘drie evangelische raden’ en ‘de evangelische raad’.

Laat mij dat verduidelijken:

Pas geleidelijk aan heb ik steeds beter begrepen, dat de ‘drie’ evangelische raden, waarover de traditie spreekt, dus armoede, gehoorzaamheid en de kuisheid van de ongetrouwden, niet drie zuiver van elkaar te onderscheiden levensterreinen zijn. Er zijn ontelbare overlappingen tussen armoede en gehoorzaamheid, kuisheid en armoede, gehoorzaamheid en kuisheid. De drie evangelische raden vormen met elkaar een levendig vlechtwerk, dat voortdurend in beweging is. Men begint bij het een, komt uit bij het ander en landt bij het volgende. Komt een daarvan in beweging, dan veranderen zich ook de anderen.

De ‘drie’ raden zijn ook niet een uitputtende definitie van alles wat over de evangelische raden kan worden gezegd, maar zij zijn als drietal een uniek SYMBOOL. Drie is in de getalssymboliek een getal van volkomenheid, van het geheel. Zo is ook de aanduiding ‘drie’ niet op de eerste plaats quantitatief, maar kwalitatief te verstaan. Het gaat om drie – maar tegelijkertijd om een uniek symbool. Het gaat om mijn antwoord op het liefdesaanbod van God.

Wat ook Thomas reeds wist en wat telkens opnieuw uitgelegd moet worden, is dat de drie raden op fundamentele menselijke levensterreinen betrekking hebben, die symbolisch voor het geheel van het leven staan. Veel auteurs noemen hier

verschillende drietallen: seksualiteit, bezitsinstinct en zelfbepaling bijv. , of groei, vrijheid en macht, resp. ergens geworteld zijn, zich thuis voelen en bezit (vgl. Zulehner, Leibhaftig glauben). Wie zijn leven inricht volgens de (klassieke drie) evangelische raden, bedoelt daarmee zijn *gehele* leven en *al zijn krachten*. Tegelijkertijd wordt daarmee duidelijk, dat de evangelische raden niet doel zijn in zichzelf, maar op iets groters gericht zijn. Zij zijn, zoals ook Thomas van Aquino het al begrepen had, verschillende ‘instrumenten’, gericht op dat ene: ‘Hoe men de volmaaktheid, die bestaat in de liefde (caritas), kan beleven’. (Zo Mirjam Schambeck met verwijzing naar Thomas van Aquino, Summa Theol. II-II, qu.18, ad 3). Of met de woorden van bisschop Martin Scheuer, die zich ook hier op Hans Urs von Balthasar beroept: ”De raden zijn .... het geheel van de verlossende liefde in haar brandpunt” (Scheuer 152).

4. Grijpen en loslaten

Het leven volgens de evangelische raden is alleen maar te begrijpen als antwoord. Zijn dynamiek ontwikkelt zich vanuit het van te voren gegrepen zijn door Jezus Christus (Fil. 3,12), dat blijvend de basis is. Daarom behoort het onderhouden van een vriendschappelijke relatie met Jezus Christus – in gebed, ontmoeting in de sacramenten, Schriftlezing – onvoorwaardelijk tot een leven volgens de evangelische raden. Een puur functionele betekenis volstaat niet, wanneer bijv. ongehuwd zijn op de eerste plaats beschouwd wordt als vrij zijn van bindingen met het oog op dienstverlening, gehoorzaamheid als voorwaarde-vooraf voor het functioneren van de gemeenschap of armoede begrepen moet worden als een afzien van hulpmiddelen. In dit gegrepen-zijn opent zich voor de mens een bepaalde mogelijkheid van zijn mens-zijn, die hij van zijn kant *grijpt*, terwijl hij het andere – dat zonder meer ook goed is - *loslaat*.

Zo dragen de evangelische raden altijd ook het karakter van *afstand doen*. Dit geldt in principe voor ieder leven. Het is een spel van grijpen en niet-grijpen, resp. loslaten, dat geleefd wordt met het oog op een bepaalde vorm van leven. Dat komt voor mij bijv. duidelijk tot uitdrukking bij de evangelische raad van armoede. Al meerdere jaren vergezelt mij een zin van de Amerikaanse religieuze, Camilla Burns: “ De allereerste plicht van de armoede is niet, alles weg te geven, maar alles te ontvangen.... De eerste dynamiek van de gelofte van armoede is niet onteigening, maar dankbaar bezit”. Ik weet mij door God bemind en begenadigd en kan daarom ook laten en loslaten.

5. Binnen en buiten

Het afleggen van de geloften van armoede, gehoorzaamheid en ongehuwd blijven omwille van het Rijk der hemelen behoort in het denken van veel mensen tot het wezenlijke en onderscheidende van het kloosterleven. Het is echter te kort door de bocht wanneer de praktijk van de evangelische raden als het ware aan de kloosterorden gedelegeerd wordt. Wanneer het juist is wat de traditie beweert, dat de raden de levensvorm van Jezus zijn, hoe kan dan navolging van Christus, waartoe alle christenen door doop en vormsel geroepen worden, zonder de geest van de raden en een daaraan beantwoordende praktijk beleefd worden? Zo is aan diocesane priesters

een 'arme levenswijze' (Decreet over de priesteropleiding 9) voorgeschreven en christelijke echtparen hebben een aan hun situatie beantwoordende realisering nodig van wat 'kuisheid' genoemd wordt.

Er bestaan een 'geest' en een 'praktijk' van de evangelische raden. Beide staan met elkaar in een wederzijds proces en kunnen niet tegen elkaar uitgespeeld worden. Ook is het niet zó, dat een groep van christenen 'alleen' maar de geest van de raden behoeft te hebben en de anderen (de kloosterlingen) 'ook' de praktijk. Ik ben van mening, dat het bij alle vormen van leven er om gaat een aangepaste vorm van daadwerkelijke realisering te vinden, die ook voor anderen zichtbaar is en een houding te onderhouden en te ontwikkelen die daaraan beantwoordt.

Geholpen heeft mij een onderscheid dat ik bij Willi Lambert heb gevonden. Hij maakt onderscheid tussen het houvast, de houding, het gedrag en de omstandigheden (Lambert, *Zeit zum Aufatmen* 18-20). Met *houvast* bedoelt hij de betrekking tot God, die laatste fundament van mijn leven is. De *houding* is dat wat in mijn innerlijk leven staat ingeschreven, is 'ingelijfd', zij het positief leven-gevend of negatief leven-belemmerend voor mij en tegenover anderen.

De oude deugdenleer heeft in dit geval gesproken over *habitus*, die aan mijn handelen ten grondslag ligt. Zo is er een houding van respect en een houding van afwijzen van wat vreemd is; er is openheid en bitterheid. Precies zo is ook de houding van de armoede, die mij daarom laat weten, dat ik mij zelf niet genoeg ben, maar op anderen en op het andere aangewezen ben. Er is de houding van de gehoorzaamheid, die mij doet luisteren – naar anderen, naar de tekenen van de tijd, naar het zachte aankloppen van God. Er is de houding van kuisheid, die mij de grenzen van het schaamtegevoel van anderen doet eerbiedigen en iedere inbreuk daarop van welke aard ook doet vermijden. Daarmee is ook reeds de derde houding van het *gedrag* aangesproken. Mijn concrete handelingen zijn de vrucht van fundamentele houdingen. Tenslotte bedoelt Willie Laberti met *omstandigheden*, de wijze waarop het leven naar buiten toe vorm krijgt: bijv. in woning, kleding, mobiliteit, technische uitrusting en veel meer. Er is geen 'geest van de raden' zonder concreet gedrag, anders blijft een lege formule over. Wat in de mens is, dringt naar buiten, zoekt zich zijn vorm en zijn uitwendige gestalte. Dat drukt zich ook uit in wonen, manieren van eten, vrijetijdsbesteding of de manier waarop men zijn vakantie doorbrengt.

Ook de omgekeerde richting heb ik ervaren. Wanneer een concreet gedrag vooreerst uiterlijk blijft, dan kan het op den duur door voortdurende oefening ook mijn innerlijke houding beïnvloeden. In het doen kan men in de loop van het levensproces van bepaalde waarden gaan houden, kunnen zich evaringen gaan vastzetten en in het innerlijk wortels zetten. Ook de uiterlijke omstandigheden waarin ik leef en waaraan ik actief vorm kan geven, werken op mijn innerlijk in. Door oefenen en vorm geven groeit de innerlijke mens. Mij komt daarbij een ervaring op het terrein van de gezondheid te hulp. Vroeger had ik weinig last van dorst. Pas toen ik, 'van boven af', begonnen ben met méér te drinken (gedrag) bespeur ik ook sneller vanzelf dorst. Vaak

is het nodig, dat ik mij, eerst alleen maar, geleid door mijn wil, inlaat op concrete wijzen van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid, en dat deze pas later na lange oefening tot een aangelegenheid van het hart worden.

6. Gezicht geven en verbergen (fragment, omkeer)

Verkondiging van het evangelie gebeurt niet op de eerste plaats in de verkondiging van de 'leer' van Jezus, maar doordat zijn leven telkens een nieuw gezicht krijgt, wanneer het handen en voeten, hart en hoofd krijgt in en door het leven van een mens. Maar wij moeten de pijnlijke ervaring ondergaan, dat dit ons niet gelukt, dat wij tekortschieten, dat wij halverwege blijven steken, dat wij schuldig worden, dat wij onze grenzen ervaren. Dat wij juist niet het gezicht van Jezus weerspiegelen, maar het verduisteren en verbergen.

Vanaf de dagen van mijn promotie begeleidt mij de gedachte van 'fragment' als positieve werkelijkheid. Een fragment moet niet meteen op de afvalhoop gegooid worden, alleen wanneer het niet (meer) compleet is. Een fragment kan iets kostbaars zijn en heeft zijn eigen bekoring. Dat weten met name archeologen. Zonder de 'fragmenten', die bij opgravingen gevonden worden en die gebruikt worden om vazen of zelfs menselijke skeletten te reconstruëren, zouden wij minder van ons verleden weten. Belangrijk is, dat men door een fragment gaat vermoeden, hoe het geheel er uitgezien heeft of moet uitzien. Zo heeft o.a, Dietrich Bonhoeffer het uitgedrukt:

“Het komt er alleen op aan, of men nog aan het fragment van ons leven kan zien, hoe het geheel eigenlijk bedoeld en gedacht was en uit welk materiaal het bestaat.... Wanneer ons leven ook maar in de verte een afglans is van zo'n fragment, waarin minstens voor korte tijd de zich steeds sterker opstapelende verschillende thema's samenkomen en waarin van het begin tot het einde het grote contrapunt vastgehouden wordt...., dan zullen wij ons niet beklagen over ons fragmentarisch leven, maar daar zelfs blij van worden”. (Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, 115)

Daarom behoort tot een leven volgens de evangelische raden ook het element van omkeer. De oriëntering op de levenswijze van Christus is nooit afgesloten en kan ieder moment telkens opnieuw opgenomen worden. "Nunc incipiam" ("Nu ga ik beginnen") riep Alfonsus uit op gevorderde leeftijd. 'Omkeer' behoort van oudsher tot het concept van christelijk leven en ook van het monnikendom en het kloosterleven. Traditioneel golden de drie evangelische raden ook als geneesmiddel voor de drievoudig bedreigde situatie van de mens door macht, bezit en seksualiteit. Hoezeer deze drie door God geschonken drijvende krachten zijn, die voor het menselijk leven noodzakelijk zijn en het dragen en vorm geven, zo zeer kunnen zij ook een richting inslaan, die voor de mens zelf, voor de medemensen en de wereld verwoestend is. De evangelische raden van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid kan men ook zien als heilzaam 'tegengif' tegen deze onheilsvolle aantrekkingskracht voor de mens. De traditie heeft daaraan grote waarde gehecht, vooral in de vorm van ascese, die menigmaal de overhand gekregen heeft. De achter de ascese liggende visie mag mijns inziens ook

tegenwoordig nog niet vergeten worden. Ons leven heeft ordening nodig en menigmaal ook ascese en discipline, opdat het mij en anderen goed gaat.

Voor mij persoonlijk heeft het Griekse woord metanoia in deze samenhang grote betekenis gekregen. Men kan het 't beste met 'omdenken', 'zich een nieuwe wijze van denken eigen maken' vertalen. "Wordt andere mensen, met een nieuwe visie" (Rom. 12,2). Mijn ervaring is, dat veel in mijn leven begint 'in mijn hoofd': hoe ik over mij zelf denk en hoe ik mijn leven tot nu toe bekijk, hoe ik over mensen, hoe ik over God denk – zelfs dat heeft zijn uitwerking, ook wanneer ik (nog) niets doe. En het heeft natuurlijk ook uitwerking op mijn concreet handelen. Of, en op welke wijze, ik mij als aangesproken zie, werk en denk, werkt zich ook hierin uit, of ik om iets kan vragen. Dat is voor mij een aspect dat tot armoede behoort. Wanneer ik iemand, of anderen, als 'onmogelijk' of 'onbekwaam' acht, maak ik het mijzelf moeilijk naar hen te luisteren en hun mening serieus te nemen, wat met gehoorzaamheid, in de zin van naar elkaar luisteren, te maken heeft. Wanneer mijn denken op een 'glorieuze verleden' geconcentreerd is, zal het mij moeilijk vallen mij vol vertrouwen open te stellen voor de toekomst, wat eigenlijk aan de 'maagdelijkheid' beantwoordt, die voor mij een aspect is van het ongehuwd blijven omwille van het Rijk der hemelen. Niet vergeefs hebben woestijnvaders en kerkvaders veel gesproken over de 'gedachten' die genezing behoeven.

De erkenning dat wij de evangelische raden alleen maar in de tegenstellingen van zichtbaar maken en verbergen beleven, kan tot getuigenis daarvoor worden, dat wij uiteindelijk op de voltooiing door God aangewezen zijn. Dat brengt het 'reeds' en 'nog niet' tot leven.

7. Genade en arbeid

Ook de vioolbouwer Martin Schleske noemt dit aspect. Ik zou hem hier willen aanhalen in verband met de evangelische raden. Zij zijn niet alleen maar iets wat ik 'presteer', en al helemaal niet een prestatie voor God, die mij in een of andere hogere stand zou verheffen. Zij ontspringen veel meer aan een aanbod, een uitnodiging van God, een levensruimte die Hij opent – voor mij zelf als een weg naar vrijheid en voor anderen als een weg naar verlossing. Tegelijkertijd gaat het natuurlijk telkens opnieuw om een 'cultivering', om arbeid, om inspanning. Beide behoren bij elkaar en menigmaal overweegt in het leven nu het ene dan het andere. "De dingen zullen groeien en hun aantrekkelijkheid bewaren, wanneer wij leven in het wisselspel van genade en arbeid" (Schleske) 72). De H. Alfonsus is zijn leven met veel 'arbeid' begonnen en ook later heeft hij aan zich zelf gewerkt en anderen daartoe opgeroepen. Tegelijk heeft hij de kracht van de genade leren kennen en ervaren. Wij mogen dit ook op een leven volgens de evangelische raden toepassen: om armoede, gehoorzaamheid en kuisheid te beleven, heeft men genade nodig - Gods bijstand, God zelf. Evenzo ligt het in onze handen, is het aan ons gegeven om te werken, ons open te stellen voor deze genade en de moeite die daarmee gegeven is – in de hoop en de verwachting op steeds grotere vrijheid.

”Gevleugeld” ongehuwd zijn – niet alleen maar voor hen die ongehuwd zijn

Bevrijd tot transparantie, bevrijd tot hoop, bevrijd tot laten

Van de drie klassieke evangelische raden wil ik nu de raad van het ‘Ongehuwd zijn omwille van het Rijk der hemelen’ oppakken. Dat mag eigenaardig lijken, omdat het vandaag immers niet gaat om een dag van de redemptoristen alleen, maar om de ‘Clemensdag’, de dag van de provincie Sint Clemens waarop redemptoristen en leken elkaar ontmoeten. De meesten van u leven niet ongehuwd. Waarom dan dit thema? Het is mijn overtuiging, dat wij elkaar

In de verschillende vormen van leven nodig hebben als getuigen en dat fundamentele houdingen, die in de ene of de andere vorm van leven duidelijk worden, voor allen gelden. Bovendien bent u onderweg met redemptoristen die zich tot ongehuwd leven verplicht hebben. Ook dit maakt het zinvol met u enige gedachten te delen over ongehuwd zijn.

Formeel gaat het dus voor sommigen daadwerkelijk om afstand doen van het huwelijk ‘omwille van het Rijk der hemelen’. Zij willen daarmee hun vorm van navolging van Christus op een letterlijke manier tot uitdrukking brengen en voelen zich daartoe geroepen. Wie zich tot een leven van ongehuwd zijn verplicht, moet een en ander ‘laten’: een partner, kinderen, het stichten van een eigen gezin, de intimiteit van de genitale seksualiteit. Mijn ervaring is, dat het afstand doen zich in iedere levensfase anders voordoet en meldt. Daarbij is het voor een gezond leven als ongehuwde belangrijk oog te hebben voor dit afstand doen en het verdriet daarover ook van tijd tot tijd toe te laten. Een voortdurend ‘witwassen’ of er over zwijgen kan daarentegen tot ondraaglijke spanningen leiden die ooit exploderen of imploderen (bijv. in een depressie). Wanneer u in contact met ongehuwden bent, dan is het ook voor u belangrijk te weten, dat zo iets een gapende wond kan blijven in de mens, die niet zonder meer door gebed en relatie tot God gesloten wordt. De jezuïet Henri Boulad drukt deze ervaring uit met de volgende woorden: “God vult ons hart niet met een overeenkomstige tegenprestatie, maar Hij laat het in zijn leegte. Dat moeten wij goed leren verstaan: deze leegte betekent juist zijn aanwezigheid in de diepte van ons wezen, want deze heeft daarvoor ruimte geschapen” (Boulad 119).

Op indringende wijze waarschuwt hij er voor bij de voorbereiding op het ongehuwd leven kandidaten iets wijs te maken. Nog minder kan deze leemte gevuld worden door arbeid of prestatie. De bekoring kan opkomen zich door overdreven afhankelijkheid aan begeleiders, oversten of familie (of andere families) verlichting te verschaffen. Tegelijk echter heeft men goede relaties nodig, die een aangepaste intimiteit toelaten (Müller in Garhammer, *Zölibat* 71-90) opdat ongehuwd zijn ook menselijk zinvol is. “Voor de celibatair levende mens is het zonder meer nodig een emotioneel rijpingsproces door te maken, dat hem in staat stelt tot intimiteit” (Müller in

Garhammer Zölibat 73). Voor Wunibald Müller toont zich de geschiktheid daartoe o.a. hierin dat men op een diep niveau met een andere mens tot uitwisseling kan komen, nabijheid toe kan laten en zich in andere mensen kan invoelen.

Tot de verantwoordelijkheid van de kloostergemeenschap blijft het behoren een atmosfeer onder haar leden te creëren, die warmte en welwillendheid uitstraalt en het onderhouden van relaties mogelijk maakt. Ook in het omgaan met elkaar van leken – gehuwd of in andere vorm van leven – en ongehuwden kan deze intimiteit werkelijkheid worden tot zegen voor allen.

Mensen, die omwille van Christus ongehuwd leven, blijven mensen van vlees en bloed. Zij hebben hun seksualiteit niet 'in de diepvries' gelegd, zoals iemand het ooit uitdrukte. Wanneer zo'n leven slaagt, dan zet iemand zijn vermogen tot liefde helemaal en vastberaden in voor een cultuur van het leven en de liefde. De redemptorist Peter Lippert heeft daarvoor jaren geleden de volgende formulering gevonden.

Om een vervuld en geslaagd ongehuwd leven te kunnen leiden, zegt hij, “heeft men zonder meer drie dingen nodig: het zal er om gaan te leren liefhebben en wel in zijn volle breedte. Naast deze fundamentele eis staat de taak te leren bidden. Ik bedoel daarmee niet een soort compensatorisch-verdringende vrome ijver... ik bedoel daarmee dat alleen, degene die zijn leven lang als betroffene gelovig leert bidden, zijn ongehuwd zijn tot slagen kan brengen. Tenslotte zou men dit alles zó kunnen samenvatten in het derde postulaat: het gaat er om te leren leven, werkelijk in te gaan op ervaringen en situaties van het eigen leven en de medemensen. Niet in de angst geraakt te worden door het menselijke, maar alleen daar midden in kan ongehuwd zijn slagen” (Lippert 791)

Een criterium voor het slagen zal ook zijn, of het leven als ongehuwde mij gelaten maakt en mij ook op andere levensgebieden dan de seksualiteit tot laten en loslaten in staat stelt. Ik kan het andere laten, ik kan dingen laten, ik kan het verleden laten. Kan ik mensen loslaten of bind ik hen aan mij? Kan ik mijn lievelingsprojecten loslaten, die mogelijk in handen van anderen overgaan?

Ongehuwd zijn kan ook een 'collectief' gezicht hebben. Veel congregaties en orden moeten tegenwoordig bekennen: wij hebben gaan aanwas. Deze pijnlijke ervaring kan ons kloosterlingen duidelijk maken, dat de gelofte die wij afgelegd hebben misschien niet van ons verlangt niet alleen af te zien van eigen kinderen, maar ook van de onmiddellijk grijpbare toekomst, zoals die zich in aanwas aandient. Het is niet vanzelfsprekend, dat het leven eenvoudig verder gaat zoals wij bij onze intrede gedacht hebben. Er zullen nog vele teleurstellingen volgen. Kloostergemeenschappen zullen uitsterven – zoals een tak van de familie uitsterft, wanneer er geen kinderen zijn. Vanuit de kracht van de gelofte van ongehuwd blijven kunnen ook deze pijnlijke wegen vorm krijgen en in vrede begaan worden. Bij voorbeeld het overdragen van werken en het opgeven van huizen op grond van ontbrekend personeel.

Ik heb tot nu toe bewust niet de gebruikelijke topos gebruikt, dat ongehuwd zijn vrij maakt voor dienstbetoon. Ja, dan kan zo zijn. Het moet zo zijn, maar dit is niet zonder meer met het afleggen van een gelofte of het eenvoudige feit van het ongehuwd zijn gegeven. Veel meer komt deze vrijheid pas voort uit een bewuste vormgeving van het leven. Wanneer ik op dit terrein niet zorgvuldig met mij zelf omga en mogelijk in een klagerige betrokkenheid op mij zelf blijf steken, dan ben ik namelijk juist niet vrij voor dienstbetoon en tot overgave van mijn leven. Dikwijls wordt over ongehuwd zijn gesproken als 'charisma'. Ja, ongehuwd blijven omwille van het Rijk der hemelen is een roeping en een gave van Gods genade, die God aan sommigen geeft met het oog op de opbouw van de Kerk en haar getuigenis, waarbij ik met Karl Rahner het christelijk huwelijk, dat zich als zodanig gedecideerd verstaat, evenzeer als een geschenk van de genade zie. Maar alleen het feit of iemand ongehuwd of gehuwd is volstaat nog niet. Pas daar waar deze als dienst of overgave, als bijdrage tot opbouw van de Kerk en haar zending, beleefd worden, bewijzen zij, dat zij daadwerkelijk charisma zijn. Zoals het christelijk huwelijk het geheim van Christus en zijn Kerk en de roeping van de mens tot gemeenschap (vgl. Ef. 5, 22-32) zichtbaar maakt, zo plaatst het ongehuwd zijn méér centraal, dat een mensenleven hier op aarde niet volledig is, dat geen bezit en geen mens het verlangen van de mens helemaal kan vervullen en dat het altijd er om gaat met deze 'dorstende ziel' te leven.

En dat treft nu ook de velen, die in huwelijk of partnerschap leven, en de alleenstaanden so wie so. Tegenwoordig overvragen en overbelasten veel mensen, dunkt mij. het partnerschap, omdat zij precies deze laatste vervulling van de partner verwachten. Een 'stuk' ongehuwd-zijn in deze zin, dat geen ander mens de laatste vervulling van mijn leven is, en al helemaal niet daarvoor verantwoordelijk is, lijkt mij daarom bevrijdend te zijn ook voor mensen die in huwelijk of partnerschap leven. Dat geldt op dezelfde wijze voor de levenspartner als voor de kinderen en kleinkinderen. De ongehuwden stellen door hun wijze van leven in de Kerk de geloofsovertuiging present dat 'alleen God voldoende' is (Theresia van Avila); dat deze God midden in het hart van iedere gelovige wil staan, zoals de mens volgens de overtuiging van Sint Alfonsus midden in het hart van God staat (Mayer 26).

De evangelische raad van ongehuwd blijven omwille van het Rijk der hemelen zou men dus kunnen overdragen op alles wat heet: het inoefenen van loslaten; het loslaten van mensen, van plannen met kinderen en bewust leven van de overtuiging, dat er iets 'groters' is, dat alles wat ons hier geschonken wordt, zelfs het kostbaarste, de andere mens, niet de laatste vervulling kan geven, dat er een verlangen over blijft dat alleen God kan vervullen..

Het ongehuwd zijn omwille van het Rijk der hemelen heeft voor mij twee 'vleugels', die dat ongehuwd zijn pas levend maken en in beweging zetten. Dat zijn kuisheid en maagdelijkheid. Ook voor deze beide 'vleugels' geldt, dat zij niet alleen voor de ongehuwden 'gereserveerd' zijn, maar betekenis hebben voor iedereen. Nauwelijks iemand neemt tegenwoordig nog het woord kuisheid in de mond. Toch komen vanuit de oorspronkelijke betekenis van dit woord houdingen voort, die in de

huidige crisis van de Kerk hoogst actueel zijn. *Kuisheid* heeft - ook vanuit de geschiedenis van de taal – met transparantie, met helderheid en doorzichtigheid van doen. Zij betekent daarom een leven zonder bijbedoelingen.

Zij betekent het schaamtegevoel van de ander respecteren, hem of haar niet uitbuiten, niet vernederen. Wie kuis leeft, maakt de ander niet tot object van zijn eigen bevrediging, tot een ‘uitbreiding van zichzelf’, maar neemt hem, resp. haar, als ander waar, respecteert zijn/haar geheim en waagt een ontmoeting vanuit deze gezonde afstand. Met het thema kuisheid raken wij dus een hoogst actueel thema aan. Hebben niet die kloosterlingen en clerici, die de hun toevertrouwde kinderen misbruikt hebben, deze precies voor zichzelf en hun eigen doeleinden gebruikt? Een onkuis mens wil vooral iets voor zichzelf, zegt Josef Pieper. Daarom is hij ook blind voor datgene wat aanwezig is; het venster van de ziel heeft aan doorzichtigheid verloren, en zo neemt hij de werkelijkheid slechts met de eigen bril waar. Van oudsher heeft kuisheid niet alleen betrekking op de sexualiteit, maar op het gehele driftleven van een mens. Uitbarstingen van haat en vijandschap, achterbaksheid, vleierij en kliekjesgeest, ontsporing van agressieve krachten in de mens, grove taal en schreeuwen - dat werd als ‘onkuisheid’ beschreven. De inspanning om te komen tot een kuise gezindheid in deze zin, verleent daarom aan het christelijke ongehuwd pas zijn specifieke gestalte en is precies zó in het partnerschap, ja algemeen in het samenleven van mensen, beslissend van aard.

Pater Stefan Oster SDB heeft er op gewezen, dat de mens fundamenteel de werkelijkheid op twee manieren tegemoet kan treden

- zó, dat hij het andere vanuit zichzelf begrijpt, vanuit de richting waarmee hij innerlijk richting geeft aan de zin van alles;
- zó, dat hij het andere primair voor zichzelf en zijn doeleinden benut en gebruikt.

Wij allen – zo zegt Stefan Oster – bewegen ons voortduren en noodzakelijk tussen beide perspectieven van de waarneming. Maar dat wat de mens als geest kenmerkt, is, dat hij van ‘nut’ kan afzien, om dat andere of de ander omwille van zich zelf waar te nemen. Sommige denkers, bijv. de reeds geciteerde Josef Pieper, noemen dat ‘zakelijkheid’. Zij is een “een deugd, die uiteindelijk haar vorm krijgt door de liefde..., ja, door haar móét krijgen”. ‘Zakelijkheid’ is een liefdevol herkennen, of een herkennen in liefde, en daarom tegelijk: een over zich zelf heen stappen naar de ander (het andere) toe. ‘Kuis’ heet dan: niet begerig benutten en gebruiken maar, dat wat tegenover mij staat, laten zijn wat het is. [*Hier zien we de verbindingslijn met de armoede!*] “De zakelijke mens ontvangt de wereld, de personen en de dingen uiteindelijk als gaven uit de hand van de goddelijke Gever”. Zo ook de partner, de vriend, de vriendin, de zoon, de dochter. Ik ontvang de ander uit Gods handen als zijn geheim. Leren liefhebben betekent dan ook: de ander steeds meer de mogelijkheid geven deze dimensie te zien.

De tweede ‘vleugel’ van het ongehuwd zijn is de ‘maagdelijkheid’. Daarbij mag men niet op de eerste plaats aan fysieke integriteit denken. Het gaat veel meer om te achterhalen wat het symbool ‘maagd’ betekent. Maagdelijk zijn bijv. voor de schrijver

van de Openbaring degenen "die het Lam volgen waar het ook gaat" (Apoc.14,40) en Paulus wil de gemeente "als een ongerepte maagd" zien, d.w.z. met Christus als enige Heer en bruidegom" (2 kor. 11,2). Zo herinnert het aspect van de maagdelijkheid de ongehuwden er aan, dat zij niet alleen maar ergens 'los' van zijn, maar dat zij hun ongehuwd leven aan Jezus Christus hebben gewijd en zich daarom in een levenslang proces vrij moeten maken van afhankelijkheden en 'afgoden'. De 'tegenpartij' van de maagd in de bijbel is niet zonder meer de gehuwde vrouw, maar veel meer de 'deerne' – deze is beeld voor Israel, dat de afgoden omhelst. 'Maagdelijk' als individu en als gemeenschap blijven wij dus dan wanneer wij niets op de liefde tot God laten voorgaan, wanneer wij God trouw blijven en Hem niet vanwege afgoden uit ons leven verbannen.

Ongehuwd zijn en maagdelijkheid betekenen ook: "De vervulling van ons verlangen naar liefde laat nog op zich wachten, de bruidegom komt nog". Het beeld 'maagd' staat voor mensen die nog niet verzadigd zijn, voor mensen die nog wat verwachten. Het is een beeld van worden, groeien, van het levende dat nog groeit, zelfs in de ouderdom. Theresia Hauser formuleert het zo: "De vijanden van de maagd zijn: berusting, wanhoop, afkeer van het leven, wrevel, angst voor de dood en verliefdheid op zichzelf. De maagd moet hoop en toekomst naar de wereld uitstralen, niet verdriet en afkeer van het leven. Zij blijft niet hangen aan teleurstellingen en houdt haar energie niet achter, zoals de dwaze maagden deden, die wel hun lampen, maar niet hun olie mee namen; zij moesten weer terugkeren". Ook de verzorging van het lichaam en aandacht voor het eigen lichaam, oog hebben voor wat daarin omgaat, wat er zich in voordoet en welke ervaringen het ondergaat, behoort tot deze weg. Het is belangrijk het eigen lichaam te waarderen, lief te hebben, het te verzorgen, er acht op te slaan, ook: zich mooi te maken – voor zichzelf en anderen. Het tegendeel daarvan zijn verwaarlozing van zorg voor het lichaam, niet regelmatig eten, onverzorgde kleding.

Een belangrijk element van dit naar-voren-gericht-zijn van de maagd is daarbij de vergeving. Zij is een 'vademeccum', dat in alle lagen van het leven megedragen moet worden. Als 'maagdlijke mensen' worden wij allen opgeroepen hoop en vertrouwen uit te stralen, te strijden tegen berusting – met het oog op de Heer, die op ons toekomt. Maagdelijk is de mens, die zich open stelt voor de toekomst en deze met open armen ontvangt.

Doel van ieder leven, ook van het leven van een ongehuwde, is de vruchtbaarheid. "De maagdelijkheid is waardevol, toch moet zij moeder worden, anders is zij als onbevuchte aarde", dicht Angelus Silesius. De roeping het leven door te geven geldt voor iedereen. Ongehuwden, en zij die kinderloos blijven, doen dat niet door het verwekken en baren van kinderen, maar zij worden geroepen om op andere wijze leven te schenken: doordat zij het leven van anderen ondersteunen en beschermen, door geestelijke vaders en moeders te zijn; door projecten op gang te helpen die anderen hulp bieden in het leven, door plaatsvervangend te bidden en zo de wereld open te houden voor de levengevende Geest van God. Daardoor nu worden ook geraakt degenen, die vader en moeder geworden zijn van kinderen. Ook hun roeping

reikt over het onmiddellijk verwekken en ter wereld brengen heen – naar doorgeven van het leven in een meer omvattende zin. De roeping van alle gedoopten is tenslotte een Mariaanse: God en daarmee ‘het leven ter wereld brengen’, zoals Maria aan Jezus het leven geschonken heeft.

SLOT:

De evangelische raden zijn volgens Martin Scheuer een “testcase van geloof, navolging en theologie” (Scheuer 19). Leefbaar worden zij alleen maar wanneer er telkens weer gevraagd wordt naar hun wortel, hun doel en hun diepte gepeild. Met de H. Alfonsus laat deze wortel en dit doel zich aanduiden als ‘liefde’. Evangelische raden zijn alleen maar leefbaar binnen de horizon van Gods liefde (in haar tweevoudige zin als liefde van God en als liefde tot God) en mensenliefde (ook in de dubbele zin van liefde tot mensen en als ingebed in een netwerk van liefdevolle menselijke relaties).

Ook wanneer zij een heel concrete gestalte aannemen, zijn zij niet alleen maar richtingwijzers voor handelen, maar moeten zij in het hart van de mens geworteld zijn en tot een dispositie worden, die alle handelingen doordrenkt. Wie met haar op weg gaat, zal altijd nieuwe aspecten, uitdagingen en facetten ontdekken, waarvan ik in deze voordracht er maar een paar heb kunnen noemen. In de crisis van het jaar 1780, toen de uiterlijke vorm van de gelofte voor de redemptoristen opnieuw ter discussie stond en voor de medebroeders in Napels onmogelijk werd, schreef Alfonsus de Liguori aan pater Leggio: “Wel worden een paar dingen veranderd, om niet tegen de rechten van de koning in te gaan; wat de innerlijke houding betreft, hoop ik, dat zoals tevoren dezelfde principiële regels in acht genomen worden” (Rey Mermet 642). Met een verandering in de uiterlijke vorm kon Alfonsus leven, als het innerlijke kompas maar gericht bleef op het wezenlijke en dat bestond hierin het voorbeeld van de Verlosser te volgen. Ons kan dat een grote vrijheid geven, vormen te vinden die gelden voor de situatie waarin wij op een bepaald moment leven en voor de omstandigheden waarin wij dan verkeren. Belangrijk is alleen, dat aan de fragmenten van ons leven zichtbaar wordt, dat wij onderweg zijn in het spoor van Jezus.

Zr. Dr. Anneliese Herzig M.ss.R, Wenen

(Vertaling: P. Jozef Konings C.Ss.R. Boxmeer, NL)